

Analysis of the Oldest Structure Map of the Holy Shrine of Imam Reza and the Surrounding Urban Environment (Designed by Zolfaghar Mohandes

Vahid Tavassoli¹

Abstract

Urban maps can be utilized as significant means for understanding environmental conditions. If these documents are generated following engineering precisions, they can offer a clear depiction of cities to the audience. Moreover, these maps illustrate urban developments all over the history. This applied case study used a descriptive-analytical method to examine one of the oldest maps, depicting the structure of the Holy Shrine of Imam Reza and its surrounding urban environment. The original document is held in Golestan Palace (Tehran, Iran), and an image of the map (registered no. 153990) is held in the Astan Quds Razavi Document Center. The main aim of this study was to analyze this document that has been created by Zolfaghar Mohandes in 1284 AH. He has been trying to find out about the structure of the Holy Shrine of Imam Reza, its physical elements, and the urban environments around the shrine over the Qajar era. The results showed that this document was made in Naser al-Din Shah's journey to Mashhad. It illustrates the spaces related to the Holy Shrine of Imam Reza, the boundaries of neighborhood, urban service buildings (Timchehs, caravanserais, schools, baths, Ab Anbars (cisterns), Gharavolkhanehs (guardhouses), cemeteries) and the main thoroughfares. Considering the results, one can conclude that this document is the oldest map that illustrates the Holy Shrine of Imam Reza and gives the detailed information for pilgrims. The information is about the access paths to the Holy Shrine, the entrances to the courtyards, shoe repositories, and the way of movement through porches and covered prayer halls to the holy tomb of Imam Reza. Moreover, it illustrates the administrative system and structure of Astan Quds Razavi regarding the service, administrative, educational, security, accommodation, and hospitality sectors for pilgrims. Therefore, this map can be considered the first urban tourism map of Iran on pilgrimage.

Keywords: Map of Mashhad, Zolfaghar Mohandes, The Holy Shrine of Imam Reza, Qajar Period, Astan Quds Razavi.

1. MA in Iran Studies; Researcher of Manuscripts at Central Library of Astan Quds Razavi, Mashhad, Iran (sartoranj@gmail.com)

تحلیل قدیمی‌ترین نقشه فنی حرم مطهر رضوی و محیط شهری پیرامون (طراح ذوالفقار مهندس)

وحید توسلی^۱

چکیده

نقشه‌های شهری یکی از بسترهای شناخت وضعیت محیطی هستند. این اسناد اگر به صورت مهندسی و دقیق طراحی شده باشند، می‌توانند تصویر روشنی از یک شهر را به مخاطبان ارائه کنند. همچنین این نقشه‌ها در ادوار تاریخی، توسعه‌های شهری را نشان می‌دهند. در این پژوهش که از نظر هدف کاربردی و به روش توصیفی-تحلیلی انجام گرفته است، به صورت موردی یکی از قدیمی‌ترین نقشه‌هایی که ساختار حرم مطهر رضوی و محیط شهری پیرامون آن را نشان می‌دهد، بررسی شده است. اصل این سند در کاخ گلستان نگهداری می‌شود و تصویر آن به شماره ۱۵۳۹۹۰ در مرکز اسناد آستان قدس رضوی ثبت شده است. هدف کلی این پژوهش، خوانش و تحلیل این سند است که توسط ذوالفقار مهندس در ۱۲۸۴ ق طراحی شده و در پی پاسخ به این پرسش بوده که ساختار حرم مطهر رضوی، عناصر کالبدی و معابر شهری پیرامون حرم در دوره قاجار چگونه بوده است؟ یافته‌های پژوهش مشخص کرد این سند در زمان سفر ناصرالدین شاه به مشهد طراحی و در آن فضاهای مرتبط با حرم مطهر رضوی، مرز محلات، بناهای خدمات شهری (تیمچه‌ها، کاروانسراها، مدارس، حمام‌ها، آب‌انبارها، قراولخانه‌ها و قبرستان) و معابر اصلی ترسیم شده است. از یافته‌های پژوهش می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد که این سند کهن‌ترین نقشه‌ای است که فضای حرم مطهر رضوی در آن ترسیم شده و اطلاعات مورد نیاز زائران را به تفصیل ارائه می‌کند که شامل راه‌های تشریف، ورودی صحن‌ها، کفشداری‌ها و نحوه رفت‌وآمد در رواق‌ها و شبستان‌های سرپوشیده تا ضریح مطهر رضوی است، همچنین نظام و ساختار اداری آستان قدس رضوی در بخش‌های مختلف خدمت‌رسانی، اداری، آموزشی، امنیتی، اقامتی و پذیرایی از زائران تصویر شده است. بنابراین، می‌توان آن را اولین نقشه گردشگری شهری ایران در امر زیارت دانست.

واژگان کلیدی: نقشه مشهد، ذوالفقار مهندس، حرم مطهر رضوی، دوره قاجار، آستان قدس رضوی

۱. کارشناسی ارشد ایران‌شناسی، پژوهشگر نسخ خطی سازمان کتابخانه‌های آستان قدس رضوی، مشهد، ایران. (sartoranj@gmial.com)

درآمد

یکی از مهم‌ترین منابعی که در مراکز اسنادی نگهداری می‌شوند، نقشه‌های شهری هستند. این اسناد در ادوار مختلف تاریخی ترسیم شده‌اند و در آن‌ها وضعیت جغرافیای یک شهر به نمایش درآمده است. این نقشه‌ها زمانی به عنوان مدارک اداری به‌تنهایی یا به پیوست اسناد دیگر تهیه می‌شدند، اما امروز به‌عنوان یک سند پژوهشی در انواع مطالعات تاریخی و جغرافیایی به کار گرفته می‌شوند و پژوهشگران انواع لایه‌های اطلاعاتی را از این نقشه‌ها استخراج می‌کنند. یکی از بهترین منابع شناخت شهر مشهد، نقشه طراحی شده توسط ذوالفقار مهندس یکی از فارغ‌التحصیلان دارالفنون است که در همراهی ناصرالدین شاه در ۱۲۸۴ ق اقدام به طراحی نقشه شهر مشهد نمود. تفاوت اصلی این نقشه با دیگر نقشه‌های شهری مشهد در دوره قاجار، طراحی آن توسط یک ایرانی است. بنابراین، اطلاعات موردنیاز زائران از وضعیت ساختاری حرم و محیط شهری پیرامون آن را ارائه کرده است.

طراح نقشه ذوالفقار مهندس، از پیشگامان نقشه‌برداری در کشور بوده که سابقه فعالیت او در اسناد متعدد دوره قاجار ثبت شده است. آن‌گونه که در نگاه ابتدایی مشخص است، هدف ذوالفقار ترسیم نقشه کل شهر مشهد نبوده و فقط ساختار حرم مطهر رضوی و محیط شهری پیرامون آن را نشان داده است. برعکس نقشه‌های مستشاران غربی که بیشتر با هدف نمایش کلیت شهر، معابر و عناصر امنیتی و نظامی انجام‌گرفته، نقشه ذوالفقار بیشتر باهدف راهنمایی زائران و راه‌های دسترسی به اماکن متبرکه طراحی شده و ضمن معرفی عناصر کالبدی و معابر شهری، ساختار و نظام اداری و خدمت‌رسانی آستان قدس رضوی را در نقشه شرح داده است. بنابراین، با شناخت نقشه می‌توان ساختار حرم مطهر رضوی و محلات، عناصر کالبدی و معابر شهری پیرامون حرم در دوره قاجار را شناسایی کرد و همچنین شناختی از پیشینه بناهای مهم شهری مشهد به دست آورد (تصویر ۱).

تصویر ۱: نقشه شهر مشهد، نقشه بردار ذوالفقار مهندس (ساکماق، ۱۵۳۹۹۰)

در طول تاریخ، شهر مشهد به عنوان یک شهر زیارتی شامل اماکن مسکونی و خدمات امر زیارت در پیرامون حرم مطهر رضوی شکل گرفته و محل استقرار مجاوران و زائران حضرت امام رضا (ع) بوده است. در این پژوهش که از منظر هدف کاربردی و به روش توصیفی - تحلیلی و به روش نمونه‌گیری موردی انجام گرفته با خوانش سند شماره ۱۵۳۹۹۰ مرکز اسناد آستان قدس رضوی و تحلیل دیگر منابع تاریخی هم‌زمان با تهیه سند، به بررسی ساختار مرکز زیارتی شهر مشهد، یعنی حرم مطهر رضوی و محیط شهری پیرامون آن پرداخته شده تا به این پرسش، پاسخ داده شود که ساختار حرم مطهر رضوی و محلات، عناصر کالبدی و معابر شهری پیرامون حرم در دوره قاجار چگونه بوده است؟

پیشینه پژوهش

با وجود اهمیت شهر مشهد در دوره قاجار، نقشه‌های محدودی از فضای شهری مشهد ترسیم شده است. پیش از این پژوهش، نقشه‌های خانیکوف (۱۲۳۷ق)، جولیس دالمج (۱۲۸۶ق) و مک گرگور (۱۲۹۸ق) از دوره قاجار در منابع متعدد تاریخی معرفی شده‌اند، اما تا به حال نقشه ذوالفقار مهندس مورد معرفی جامع قرار نگرفته است. این نقشه که پس از نقشه خانیکوف قدیمی‌ترین نقشه شهر مشهد است، به واسطه ترسیم ساختار کالبدی حرم مطهر رضوی و محیط زیارتی پیرامون و اطلاعات مورد نیاز زائران، از مهم‌ترین نقشه‌های دوره قاجار بوده که

اطلاعات آن تا چندین دهه در اسناد دیگر شهری مشهود قابل مشاهده نیست. در پژوهش‌های گذشته می‌توان به کتاب *جغرافیای نیمروز* اشاره کرد که گزارشی از سفر سیستان ذوالفقار مهندس است. در مقدمه این کتاب، عطاردی (۱۳۷۴) به معرفی نویسنده کتاب پرداخته است. باستانی پاریزی (۱۳۸۱) در مقاله «ذوالفقار شعر حافظ در قلعه نادعلی» شرح مفصلی بر زندگی نامه و آثار ذوالفقار کرمانی نگاشته است. در دیگر اثر در باره ذوالفقار می‌توان به مقاله «نقشه رشت» تألیف فراستی (۱۳۸۱) اشاره کرد که ضمن معرفی بخشی از زندگی او به خوانش نقشه رشت پرداخته است و تصویری از ذوالفقار به همراه شاگردانش ارائه کرده است (تصویر ۲). تهرانی و سلطانی (۱۳۹۲) در مقاله «نقشه سیستان و ذوالفقار کرمانی» به بررسی زندگی ذوالفقار پیش از انجام مأموریت سیستان پرداخته‌اند. کریمی (۱۳۸۹) در شرحی بر کتاب «عرض و طول بلاد ایران» آثار ذوالفقار مهندس را معرفی کرده است. در نهایت کلهر (۱۴۰۰) در مقاله «روزنامه سفر ذوالفقار کرمانی از تهران الی آذربایجان» شرحی از آثار ذوالفقار آورده است. با بررسی تمام این پژوهش‌های علمی، مشخص می‌شود که در منابع و پژوهش‌های گذشته، شرح، گزارش یا اطلاعی در موضوع سند مورد پژوهش ارائه نشده است و به جز چند یادداشت خبری در وجود این نقشه، اطلاعاتی وجود ندارد.

ذوالفقار مهندس

با وجود پژوهش‌های گذشته اطلاعات کاملی درباره زندگی و تمام آثار ذوالفقار مهندس ارائه نشده است. طراح این نقشه ذوالفقاریگ محلاتی یا کرمانی است که به سرهنگی و مهندسی شهرت داشته است. ذوالفقار در مقدمه کتاب *عرض و طول بلاد ایران* خود را ذوالفقار کرمانی الاصل که در میان مردم به محلاتی مشهور بوده، معرفی کرده است. در ۱۲۷۴ق از دارالفنون فارغ‌التحصیل شده^۱ و به خدمت دیوان اعلی پیوسته و در توپخانه و نقشه‌کشی مهارت داشته است و در مدت ۲۴ سال اکثر سرحدات آن زمان را مأمور به خدمت بوده است. (کرمانی، بی‌تا: ۴-۵) ذوالفقار در مقدمه کتاب *جغرافیای نیمروز* آورده است که علم توپخانه، قورخانه و علم هندسه که اصل و اساس همه علوم است را آموخته و خود را شاگرد کرشیش، معلم توپخانه، معرفی کرده است. (کرمانی، ۱۳۷۴: ۱۸) کرشیش یکی از معلمان اتریشی مدرسه دارالفنون، تدریس جغرافیا و تاریخ را برای اولین بار در ایران عهده‌دار بود. کرشیش با کمک ذوالفقاریگ و محمد تقی خان در ۱۲۷۵ق نقشه‌ای از دارالخلافه تهران تهیه کرد. (جناب‌زاده، ۱۳۸۵: ۳۴) از دیگر معلمان ذوالفقار در دارالفنون می‌توان به موسیو نبرگ (ناظم علوم مدرسه مبارکه) و عبدالغفارخان اشاره کرد. (باستانی پاریزی، ۱۳۸۱: ۲۱) پس از فارغ‌التحصیلی نیز ذوالفقار از نقشه‌برداران مشهور دوره قاجار بوده و از طرف ناصرالدین شاه مأمور به نقشه‌برداری بیشتر نقاط کشور شده است (کریمی، ۱۳۸۹: ۱۵۶)

ذوالفقار مهندس در کنار امور نظامی و مهندسی، یک شخصیت فرهنگی عصر قاجار بود. او در انجمن مشهور «فراموش‌خانه» در دوره ناصری که می‌توان آن را نخستین جمعیت سیاسی گرد هم آمده در ایران دانست، حضور

۱. باستانی پاریزی (۱۳۸۱)، سال فارغ‌التحصیلی ذوالفقار کرمانی را ۱۲۷۸ق ذکر کرده است.

داشت. این انجمن پنج عضو در مجلس مصلحت‌خانه دوره ناصری داشت. (آدمیت، ۱۳۲۳: ۶۰) ذوالفقار در ماه شعبان ۱۲۸۲ق نشان و حمایل سرهنگی دریافت و از ۱۲۸۳ق تدریس را آغاز کرد و به تعلیم سربازان ملایری شامل قلعه‌سازی، نقابی و قلعه‌فوری، خمپاره زمینی (فکاز) که آتش زدن آن با قوه الکتریسیته بود، می‌توان اشاره کرد. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ۱۵۲۰/۳-۱۴۹۰)

مهم‌ترین آثار ذوالفقار مهندس عبارت است از: ۱. مشخص کردن «طول و عرض دارالخلافة» و همکاری در ترسیم «نقشه دارالخلافة تهران» در تاریخ ۱۲۷۴ق (شماره کتابشناسی ملی: ۱۶۰۲۸۷۷). ۲. در روزنامه دولت علیه ایران ۲۶ صفر ۱۲۷۷ق آمده است: نقل کردن «نقشه قلعه مرو» در تاریخ ۱۲۷۷ق در دارالخلافة تهران (کلهر، ۱۴۰۰: ۵۶). ۳. در روزنامه دولت علیه ایران هفدهم شوال ۱۲۷۸ق آمده، همراهی علاءالدوله مأمور استانبول و کشیدن «نقشه عرض‌راه مسیر تهران تا استانبول». (باستانی‌پاریزی، ۱۳۸۱: ۲۲). ۴. طراحی «نقشه رشت» و آموزش هندسه به اعیان‌زادگان در ۱۲۸۷ق. (فراستی، ۱۳۸۱: ۳۵۱). ۵. «نقشه سیستان»، توشیح نقشه عبارت است: «عمل کمترین بنده درگاه ذوالفقار مهندس، معلم توپخانه مبارکه ۱۲۹۰ق». ۶. «نقشه ارگ بم» تاریخ ترسیم ۱۲۸۸ق که در کتاب *جغرافیای نیمروز شرح آن آمده است*. (تهرانی و سلطانی، ۱۳۹۲: ۸). ۷. کتاب *جغرافیای نیمروز*، تاریخ تحریر: ۱۲۹۰ق کتاب در موضوع شرح منطقه سیستان است و ذوالفقار مهندس ضمن تهیه نقشه تعیین مرزهای ایران، هند و افغانستان به فرمان ناصرالدین‌شاه را در این کتاب شرح داده است. (کرمانی، ۱۳۷۴: ۱۱۱-۱۱۳). ۸. ذوالفقار مهندس در ۱۲۸۹ق «مأموریت آستان قدس رضوی» در مشهد را انجام داده است. (ساکماق، ۱۴۲۵/۱۴). ۹. «گزارش هزینه سیستان» در اواخر قرن سیزدهم هجری قمری. (ساکما ۲۹۵/۸۰۵۱). ۱۰. طراحی نقشه با عنوان «استرآباد، گرگان و اترک» که نام طراح «خانه‌زاد ذوالفقار» درج شده و نواحی شرقی دریای خزر ثبت شده است. (دامن‌پاک جامی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۱۹). ۱۱. کتاب *عرض و طول بلاد ایران* که در اواخر قرن سیزدهم هجری قمری نوشته شده و ذوالفقار برای ثبت طول و عرض جغرافیای نقاط مختلف ایران، ابتداء نصف‌النهار تهران را مأخذ قرار می‌دهد، اما چون آن ثابت نیست و ممکن است تغییر کند، نصف‌النهار قله دماوند را اصل می‌گیرد و همه شهرهای ایران را از جهت مختصات جغرافیایی تعیین می‌کند. (ساکما، ۱۱۰۵۶-۵). ۱۲. کتابچه «روزنامهچه مأموریت ذوالفقارخان کرمانی مهندس باشی از دارالخلافة به تبریز» (ساکما، ۲۹۵/۸۰۷۸)، تاریخ تحریر آن ۱۲۹۸ق است و در این کتابچه شروع سفر ذوالفقارخان کرمانی از دارالخلافة در روز چهارشنبه چهاردهم ذی‌حجه به سمت قزوین، گروس، میان‌دوآب، ساوجبلاغ، ارومیه، خوی، سلماس و تبریز و اردبیل به درخواست ناصرالدین‌شاه قاجار ذکر شده است.

تصویر ۲: ذوالفقار مهندس (نشسته سمت راست) (فراسی، ۱۳۸۱)

نقشه شهر مشهد طراح ذوالفقار مهندس

این نقشه با توشیح «عمل کمترین ذوالفقار مهندس» در ۱۲۸۴ق طراحی شده است. طراح نقشه دلیل ترسیم آن را مشخص نکرده است، اما با بررسی تاریخ نقشه مشخص می‌شود که هم‌زمان با سفر ناصرالدین شاه به مشهد بوده است. با توجه به منابع تاریخی، ذوالفقار از کارکنان دیوانی بوده که چندین نقشه به امر ناصرالدین شاه طراحی کرده است. در نقشه طراحی آن را ماه ربیع‌الاول ۱۲۸۴ق ذکر کرده که با حضور ناصرالدین شاه در شهر مشهد برابر است. این موضوع نشان می‌دهد که ذوالفقار در سفر ناصرالدین شاه به مشهد اقدام به طراحی نقشه کرده که نواقص اطراف نقشه، کادراهای خالی و عدم طراحی راهنمای نقشه، از زمان کم طراح در تکمیل نقشه حکایت دارد. در بالای نقشه نشان طول و عرض جغرافیایی، به همراه عنوان نقشه با عبارت «نقشه مشهد مقدس رضوی از حیثیت بقعه و... مسجد و مدرسه و قدری از عمارات و باغات متصل به صحن مقدس» آمده است. در پایین نقشه توشیح طراح نقشه و همچنین مقیاس نقشه که دو عبارت در بالا و پایین علامت مقیاس نقشه ذکر شده است. در بالای علامت مقیاس عبارت «مقیاس صد زرعی که هر خانه ده ذرع فرض شده» و در پایین عبارت «این مقیاس از روی متر برداشته شد... هر میلی متر یک ذرع فرض شده است. نسبت این مقیاس به ذرع مثل نسبت یک است به هزار و چهل». در تصویر ۳ بر اساس مقیاس نقشه به تطبیق اندازه‌های نقشه با مترژا اماکن پرداخته شده تا سطح کیفی و فنی ذوالفقار در تهیه نقشه مشخص شود.

نوسم‌دزر کهرند:	۰	۱۰	۲۰	۳۰	۴۰	۵۰	۶۰	۷۰	۸۰	۹۰	۱۰۰
بست پایین خیابان	_____										
طول صحن آزادی	_____										
طول صحن انقلاب	_____										

تصویر ۳: اندازه اماکن شاخص بر اساس مقیاس نقشه (مأخذ: نگارنده)

بر اساس اطلاعات تصویر ۳، بست پایین خیابان کمی کمتر از ۱۱۵ متر است که با اندازه ۱۱۵ متر اندازه بست پایین خیابان در دوره قاجار تطبیق دارد. (طالبیان و آذری خاکستر، ۱۳۹۳: ۲۱۰/۱) اندازه طول صحن آزادی در نقشه ۸۰ متر است که با اندازه ۸۱٫۵ متر واقعیت نزدیکی دارد. (نعمتی، ۱۳۹۹: ۳۶/۲) اندازه صحن انقلاب در نقشه ۱۰۴ متر است که با اندازه ۱۰۴/۳۸ تطبیق دارد. (لباف خانیکی، ۱۳۹۹: ۴۷/۲) طرح دو عبارت دیگر در پایین نقشه نوشته است. یکی ارتفاع سطح شهر مشهد که عبارت است از: «ارتفاع سطح مشهد مقدس از سطح دریای مازندران ۸۵۳ ذرع و ۴۴ صدم ذرع است. شهر ربیع الاول ۱۲۸۴ق». این ماه برابر است با زمان حضور ناصرالدین شاه در شهر مشهد و نشان می‌دهد نقشه در همان تاریخ ترسیم شده است. در متنی دیگر ذوالفقار به توصیف تاریخی و صنعت کاشی‌سازی مشهد پرداخته و بیان داشته: «شهر مشهد شهری است بزرگ و وسیع که از شهرهای قدیمی است و روزبه‌روز به جهت امام ثامن ... علیه آلاف تحیه و الثناء آبادتر و معمورتر خواهد شد و صاحب صنعت‌های خوب از این شهر ... و کاشی آن که اگر اندکی کاشی‌ساز او را مواظبت نمایند، ظروف را بهتر از ظروف حاجی‌ترخان از عهده برمی‌آیند، به جهت آن که اصل خمیره چینی است، خیری که لازم دارد قدری اهتمام در نقاشی و لعاب است»، مقایسه آثار مشهد با ظروف حاجی‌ترخان شهر آستاراخان روسیه در ذیل نقشه‌ای جغرافیایی و فنی، نشان از ذهن خبررسان ذوالفقار به مخاطبان اثرش دارد که بهترین نمونه آن در شرح سفر به سیستان و دیگر آثارش قابل مشاهده است. اطلاعاتی که ذوالفقاریک در شرح اماکن این نقشه آورده، از طریق جدول شماره ۱ ارائه شده است.

جدول ۱: شرح اماکن شهر مشهد در نقشه ذوالفقار مهندس (مأخذ: نگارنده)

ردیف	مکان	شرح
۱	قبرستان قتلگاه	خود قبرستان قتلگاه که باغی بوده است و آن را حضرت امام الجن و الانس علی بن موسی‌الرضا علیه آلاف التحیه و الثناء از مأمون ابتیاع نموده و وقف بر شیعیان خودشان فرموده‌اند.
۲	صحن جدید	از بناهای خاقان خلدآشیان علیه‌الرحمه و الغفران می‌باشد.
۳	صحن عتیق	این جانب صحن عتیق از مدارس اهل سنت بود که مرحوم شاه‌عباس بر صحن افزود. این جانب صحن عتیق از بناهای امیر علی شیر وزیر شاه سلطان حسین بایقراست.
۴	[مسجد امام رضا(ع)]	مسجدی که حضرت در آن نماز خوانده‌اند.
۵	قدمگاه	نقش پای مبارک جناب امیرالمؤمنین علیه‌السلام که مشهور بقدمگاه است و هیچ شکی و شبه در آن نیست.
۶	بقعه پیر پالان‌دوز	صاحب کرامت.
۷	کاروانسرای امام جمعه	نود و سه سال است، این کاروانسرا ساخته شده است.

۸	مسجد جامع گوهرشاد	شهبستان بزرگ مشهور به چهل ستون. ایوان و گنبد مسجد مقصوره، ارتفاع گنبد چهل ذرع. (جانب شرقی) ایوان رو مغرب گوهرشاد. جانب غربی. ایوان رو مشرق گوهرشاد. ایوان رو به قبله که داخل حرم می شود.
۹	خان ترکمن ها	خان میرمعین وقف حضرت امام ثامن ضامن علیه السلام مشهور به کاروانسرای ترکمن هاست.
۱۰	تیمچه فیروزه تراشی	سی وسه حجره و استاد کارگر دارد.
۱۱	درب خیابان سفلی	سر درب نقاره خانه حضرت.
۱۲	بالا خیابان	خیابان علیا تا دم بست مطهر امام (ع). خیابان که می رود به دروازه بالا خیابان.
۱۳	پایین خیابان	خیابان سفلی تا دم بست مطهر امام (ع). خیابان که می رود به طرق.
۱۴	خان زنبورک چی ها	کاروانسرای رضاقلی میرزا وقف حضرت سیدالشهدا علیه السلام است. در این دکاکین، تفنگ سازهای بسیار خوبی می باشند.
۱۵	خان گمرک	مرحوم شاه عباس ساخته است.
۱۶	مدرسه نواب	مدرسه نواب که بسیار معتبر و از بلدیة قدیمه است و کاشی کاری بسیار خوبی نموده اند و موقوفات زیاد دارد.
۱۷	کاروانسرای حاج آقاچان	کاروانسرای حاج آقاچان و بازارچه که وقف مصارف تعزیه داری حضرت اباعبدالله الحسین علیه السلام در تکیه نزدیک کاروانسرا.
۱۸	مدرسه عباسقلی خان	این مدرسه را عباسقلی خان شاملو ساخته است.
۱۹	مدرسه ملا محمدباقر	دویست و سی سال است که ساخته شده و موقوفات هم دارد.
۲۰	مدرسه سعدالدین	این مدرسه را وزیر هرات و مقرر آستان، سعدالدین ساخته است.
۲۱	مدرسه دو در (یوسفیه)	مدرسه خواجه یوسف معلم گوهرشاد که از علاوه وجه مخارج مسجد ساخته است.
۲۲	کاروانسرای سلطانی	این کاروانسرا را شاه طهماسب پسر شاه اسماعیل ساخته است.
۲۳	تکیه حاج آقاچان	قدمگاه امام محمدتقی علیه السلام.
۲۴	مهمان خانه	اطاق مهمان خانه که بیست ذرع در هشت ذرع است.
۲۵	خانه حاج میرزا جعفر	خانه حاج میرزا جعفر مجتهد ولد مرحوم حاج میرزا هاشم.
۲۶	تیمچه سالار	این تیمچه مشهور است به تیمچه سالاری که حال در تصرف حاج میرزا رضا مستوفی از ورثه سالار میرزا است.
۲۷	دارالشفاء	دارالشفای امام ثامن علیه آلاف التحیه و الثناء که تخمیناً سالی دو هزار تومان از سرکار فیض آثار مخارج مرحمت می شود.
۲۸	بازار سنگ تراش ها	همه اسباب از سنگ تراشی ها و حجاری می نمایند.
۲۹	مدرسه میرزا جعفر	از ابنیه قدیمی بود و حال جزئی خرابی به هم رسانید و تعمیر لازم دارد. در این مدرسه کاشی کاری و بنائی بسیار خوب و ممتازی نموده اند.
۳۰	سقاخانه صحن عتیق	سقاخانه را میرزا فضل الله وزیر نظام ساخته است.

ذوالفقار جدا از توصیف اماکن شهری که در جدول ۱ بیان شد، در بخش‌های متعددی به زیبایی معماری حرم مطهر رضوی پرداخته، مانند گنبد اللوردی خان که از معماری و تزئینات کاشی آن به نیکی یاد کرده است. همچنین، ضمن اشاره به نام بناها از وقف آن‌ها به سیدالشهدا (ع) یا حضرت امام رضا (ع) اشاره کرده که می‌توان از طریق این موضوع، مراسم‌هایی که در پیرامون حرم مطهر رضوی برگزار می‌شود را باز شناخت. در این سند جزئیات بسیار زیاد بناهای حرم مطهر رضوی همچون کفش‌کن‌ها، طبیب‌خانه، شماعی‌خانه، مبال، کشیک‌خانه، آشپزخانه حضرتی و آب‌انبار ارائه شده و جزئیات دقیق راه‌های منتهی به حرم، به نوعی نقشه راهنمای زائران بوده که حرم و پیرامون آن را بشناسد. بنابراین، بخش زیادی از معرفی بناها در حد عنوان نبوده و شامل شرحی است که زائران برای زیارت به آن نیاز دارند تا بتوانند از طریق آن مسیر تشریف به حرم و مسائل موردنیاز خود را برطرف کنند. در تصویر ۴ به معرفی بناهای حرم مطهر رضوی و بناهای شهری پیوسته به آن پرداخته شده است.

تصویر ۴: فضاهای حرم مطهر رضوی و محیط شهری متصل به آن (ساکماق، ۱۵۳۹۹)

در تصویر ۴، ساختار حرم رضوی شامل ضریح مطهر به رنگ طلایی و همچنین رواق‌ها، شبستان‌ها، صحن‌ها ورودی کفشکن‌ها، مدارس، تیمچه‌ها، بازارها و دیگر مراکز اداره حرم و خدمات زیارتی ارائه شده است (جدول ۲). در این نقشه برخی از فضاها همچون عنوان مسجد گوهرشاد نیامده است و برخی اماکن به صورت یک جمله توصیف شده است که در جدول ۲ به صورت مختصر بیان شده است. در این جدول فقط خوانش سند مطرح نبوده و قصد شناسایی عناوین بناهای مهم بافت مرکزی شهر مشهد و حرم مطهر رضوی در دوره قاجار است.

جدول ۲: معرفی فضاهاى حرم مطهر رضوى و محيط شهرى متصل به آن (مأخذ: نگارنده)

۱. بست خیابان سفلی	۱۸. تیمچه امام جمعه	۳۵. کشیک خانه دربانان حضرت	۵۲. مسجد...
۲. زرگرخانه	۱۹. خانه حاج میرزا جعفر	۳۶. درب بازار سنگ تراش ها	۵۳. کشیک خانه و مهمان خانه
۳. صحن جدید [نو]	۲۰. شبستان چهل ستون	۳۷. آب انبار مبارکه	۵۴. ایوان طلای ناصری
۴. کفش کن	۲۱. مقبره خواجه یوسف	۳۸. طبیب خانه	۵۵. ایوان طلا...
۵. آب انبار	۲۲. مدرسه خواجه یوسف	۳۹. صحن جدید (نو)	۵۶. گنبد الله وردی خان
۶. بازار کلاه دوزها	۲۳. بازار بزرگ قدیم	۴۰. مبال	۵۷. تحویل خانه
۷. چارسوق کوچک	۲۴. انبار غله حضرت	۴۱. حیاط گنبد الله وردی خان	۵۸. بازارچه سنگ تراش ها
۸. ضرابخانه	۲۵. دارالشفای قدیم	۴۲. دارالسعاده	۵۹. درب خیابان علیا
۹. تیمچه فیروزه تراش ها	۲۶. بازارچه حضرت (وزیر نظام)	۴۳. توحیدخانه	۶۱. سقاخانه میرزا فضل الله
۱۰. مبال و حوض خانه	۲۷. مسجد حسینی (وزیر نظام)	۴۴. مدرسه بالاسر	۶۲. ضریح مطهر
۱۱. کارخانه خدای	۲۸. کاروانسرای وزیر نظام	۴۵. مدرسه پریراد	۶۳. درب مدرسه
۱۲. مدرسه سعدالدین	۲۹. بست خیابان علیا	۴۶. سقاخانه	۶۴. مسجد جامع گوهرشاد
۱۳. قنادی خانه حضرت	۳۰. مدرس مدرسه	۴۷. درب میرزا قوام	۶۵. مقبره گوهرشاد
۱۴. مقبره شیخ بهایی	۳۱. مسجد مدرسه	۴۸. دارالسیاده	۶۶. صحن عتیق
۱۵. تیمچه پایین پای مبارک	۳۲. مدرسه میرزا جعفر	۴۹. دارالحفاظ	۶۷. شماعی خانه
۱۶. شبستان	۳۳. مدرسه ملا تاج	۵۰. قبر مرحوم نایب السلطنه	
۱۷. مسجد پیرزن	۳۴. ایوان شاه عباس	۵۱. خزانه مبارکه حضرت	

خوانش فضاهای حرم مطهر رضوی و بافت شهری پیرامون از طریق جدول ۲ ارائه شده است. حرم مطهر از یک بافت سرپوشیده شامل ضریح مطهر و چندین رواق در پیرامون تشکیل شده و ایوان‌ها و کفش‌کن‌های دو صحن عتیق (۶۶) و جدید (نو) (۳) و همچنین مسجد گوهرشاد (۶۴) ورودی‌هایی از محیط شهری به این محدوده هستند. در نقشه ذوالفقار فضای رواق حاتم‌خانی به نام دارالسعاده (۴۲) و گنبد اپک‌میرزا به نام مسجد (۵۲) معرفی شده و مسجد زنانه در ترمیم نقشه ناخوانا شده است. در این نقشه قبر مرحوم نایب‌السلطنه عباس‌میرزا (۵۰) در ورودی رواق دارالحفاظ ترسیم شده و محلی به عنوان مقبره گوهرشاد (۶۵) ذکر شده که احتمالاً محل قبر مادر گوهرشاد است. در این نقشه خواجه یوسف (مدرسه دو در) به عنوان معلم گوهرشاد معرفی شده است. از دیگر اطلاعات این نقشه ارتفاع گنبد گوهرشاد، ارتفاع گلدسته، تعداد اتاق‌های مهمان‌خانه مبارکه، محل سرویس‌های بهداشتی و آب‌انبارها است. این سند برای اولین بار محل قنادی خانه (۱۳)، ضرابخانه (۸)، شماعی خانه (۶۷)، طبیب‌خانه (۳۸) را نشان داده و از تبدیل وضعیت دارالشفاء قدیم (۲۵) در راسته بازار بزرگ (۲۳) به کاروانسرای که بعدها به ناصری معروف شد، حکایت کرده است. خوانش فضاهای شهری دو سوی چپ و راست بافت مرکزی نقشه ذوالفقار از طریق تصویر ۵ ارائه شده است:

تصویر ۵: فضاهای شهری دو سوی چپ و راست بافت مرکزی (ساکماق، ۱۵۳۹۹)

کاهش اطلاعات ارائه شده در تصویر ۵ با وجود بافت متراکم شهری نشان از اهتمام ذوالفقار مهندس به طراحی حرم مطهر رضوی و محیط پیوسته به آن دارد که در تصویر ۴ به آن پرداخته شد. در این بخش مسیرهای تشریف به حرم مطهر رضوی و کاروانسراها، تیمچه‌ها و حمام‌های مورد نیاز اقامت و استحمام زائران ارائه شده است. اطلاعات تصویر ۵ از طریق جدول ۳ ارائه شده است.

جدول ۳: معرفی فضاهای شهری دو سوی چپ و راست بافت مرکزی (مأخذ: نگارنده)

۱. مدرسه خیرات خان	۶. کوچه شور	۱۱. کاروانسرای سلطانی	۱۶. کاروانسرای قزوینی‌ها
۲. مدرسه میرزا جعفر	۷. کاروانسرای امام جمعه	۱۲. پایین؟	۱۷. تیمچه سالار
۳. محله نوغان	۸. بقعه پیر پالان دوز	۱۳. حمام گوهرشاد	
۴. قراولخانه	۹. تکیه	۱۴. تیمچه	
۵. خان شاه‌وردیخان	۱۰. کاروانسرای کاشی‌ها	۱۵. کاروانسرای شیربرنجی‌ها	

در جدول ۳ بخش مهمی از مدارس و محل‌های اقامتی و تیمچه‌های شهر مشهد ارائه شده است. در این بخش شهر بناهای زیادی از جمله کاروانسراها و وقف حضرت رضا (ع) شده و فقط کاروانسرای کاشی‌ها (۱۰) وقف سیدالشهداء است. حمام گوهرشاد (۱۳) که به سوسو معرفی شده، همان حمام معروف به سرسوق است. تیمچه (۱۴) بدون نام همان تیمچه معروف به درودی‌ها در راسته بازار بزرگ مشهد است. خطوط نقطه چین بر روی این نقشه مرز محلات را نشان می‌دهد که با توجه به ترسیم آن بر روی معابر، نوعی نظام اداره شهر مشهد در دوره قاجار را نشان می‌دهد. خوانش محلات و بناهای اطراف راسته بالاخیابان از طریق تصویر ۶ ارائه شده است.

تصویر ۶: محلات و بناهای اطراف راسته بالاخیابان (ساکماق، ۱۵۳۹۹۰)

در تصویر ۶، بخشی از محلات نوغان، بالاخیابان و سراب ارائه شده است. این بخش شهر شامل بناهای اعیانی شهر و مدارس معروف است که در پیرامون بالاخیابان شهر مشهد قرار گرفته‌اند. قبرستان قتلگاه که بخشی از محله نوغان است در این بخش قرار دارد که بناهای هویتی فراوانی از زمان حضور امام رضا (ع) در این منطقه مشاهده می‌شود. بخش میان حرم مطهر و قبرستان به نام محله قتلگاه نام‌گذاری شده است که از محلات قدیمی شهر مشهد است. در جدول ۴ اماکن معرفی شده از این بخش شهر ارائه شده است.

جدول ۴: معرفی فضاهای شهری راسته بالا خیابان (مأخذ: نگارنده)

۱. مسجد	۸. مسجد؟	۱۵. کاروانسرای ذغالی‌ها	۲۲. حمام حضرت
۲. مقبره شیخ طبرسی	۹. محله قتلگاه	۱۶. حمام	۲۳. کاروانسرای ناظر
۳. قدمگاه	۱۰. محله صد نفران	۱۷. مدرسه فاضل‌خان	۲۴. مدرسه حاج حسن
۴. قراولخانه	۱۱. مدرسه نواب	۱۸. آشپزخانه حضرتی	۲۵. مدرسه ملا محمدباقر
۵. کاروانسرای حاج آقاجان	۱۲. دارالشفاء	۱۹. بازار کفش دوزها	۲۶. محله اطراف قتلگاه
۶. تکیه حاج آقاجان	۱۳. محله چهارباغ	۲۰. کاروانسرا	
۷. قبرستان قتلگاه	۱۴. بالاخیابان	۲۱. کاروانسرا	

با توجه به جدول ۴ مشخص شد که در این بخش شهر، کاروانسراها به جز اطراف قبرستان قتلگاه کمتر مورد استفاده بوده که این موضوع به علت قرارگیری این بخش شهر در بالای سر حضرت است که کمتر زائران برای اقامت، این بخش شهر را انتخاب می‌کردند. در این بخش شهر حمام حضرت (۲۲) همان حمام معروف به حضرتی یا آغچه است. حمام (۱۶) بیشتر به حمام فاضل‌خان شناخته می‌شده است. از مهم‌ترین اماکن این بخش از شهر وجود قبرستان قتلگاه است که عناصر هویتی فراوانی در درون و پیرامون آن قرار داشته است که از جمله به بنای مسجد امام رضا (ع) (۱) و بناهای راسته حاج آقاجان می‌توان اشاره کرد. دارالشفای حضرتی در این دوره به بالاخیابان منتقل شده بود که فضای حیاط چهارباغ آن در نقشه مشخص شده است. در این نقشه محله‌ای به نام صد نفران معرفی شده که بخشی از این محله در نقشه ذوالفقار مهندس قرار گرفته است. در تصویر ۷ فضاهای شرقی حرم مطهر رضوی که در پایین نقشه قرار گرفته‌اند، ارائه شده است.

تصویر ۷: محلات و بناهای اطراف راسته پایین خیابان (ساکماق، ۱۵۳۹۹۰)

بخشی از محلات پایین خیابان، سرشور و عیدگاه در اطراف پایین خیابان مشهد قرار گرفته‌اند. در تصویر ۷، مرز محلات به صورت نقطه چین مشخص شده‌اند. در نقشه ذوالفقار بخش جنوبی حرم به نام محله سرشور و بخش شمالی حرم به نام محله نوقان معرفی شده و محله‌های عیدگاه و پایین خیابان با حرم ارتباط مستقیم به جز مسیر پایین خیابان ندارند. در این نقشه بخش جنوبی پایین خیابان به نام محله عیدگاه و بخش شمالی به نام محله پایین خیابان معرفی شده‌اند. برخی معابر قدیمی شهر مثل بند علیخان، کوچه شور، کوچه سیاه‌آب و دالان حاجیه رقیه به همراه محله گود حسام‌الدین، میرزا مجتهد و غیره، فضاهای مهم شهری هستند که در این بخش نقشه معرفی شده‌اند. در جدول ۵ فضاهای شهری موجود در تصویر ۷ معرفی شده‌اند.

جدول ۵: معرفی فضاهای شهری راسته پایین خیابان (مأخذ: نگارنده)

۱. کاروانسرای بابا غیبی	۷. خانه میرزا جعفر	۱۳. مدرسه عباسقلی خان	۱۹. محله پایین خیابان
۲. حمام میرزا	۸. محله گود حسام‌الدین	۱۴. خان گمرک	۲۰. تیمچه ابدال خان
۳. پایین خیابان	۹. تخت داروغه	۱۵. خان زنبرک چی‌ها	۲۱. کاروانسرای امام جمعه
۴. قراولخانه	۱۰. حمام امام جمعه	۱۶. خان ترکمن‌ها	
۵. کاروانسرای حاج صالح	۱۱. سرای حاج ابراهیم بخارایی	۱۷. خان دارالزوار	
۶. دالان حاجیه رقیه	۱۲. محله عیدگاه	۱۸. کوچه سیاه‌آب	

مهم‌ترین فضاهای شهری که ذوالفقار مهندس در این بخش از نقشه مشهد ارائه کرده، عناصر اقامتی همچون خان‌هایی است که کاروان‌های زائران در آن‌ها بیتوته می‌کردند. این بخش شهر به واسطه وجود همین کاروانسراها محل ورود کاروان‌هایی بود که از هرات، مرو، سرخس و مرکز ایران از طریق جاده طرق به مشهد وارد شهر می‌شدند. همین مسئله باعث رونق بازارها و عناصر خدمات شهری همچون حمام‌ها شده بود. در این بخش شهر مدرسه عباسقلی خان تنها عنصر آموزشی معرفی شده توسط نقشه‌بردار است. یکی از عناصر جدول شماره ۵ تخت داروغه است. ساختمان تخت داروغه بر روی جوی پایین خیابان قرار داشت و ذوالفقار این مکان را به داروغه نشین وصف کرده است. این مکان نقش محوری در کنترل قراول‌خانه‌ها و امنیت شهر داشته است.

نتیجه

در این پژوهش به تحلیل یکی از نقشه‌های تاریخی شهر مشهد در دوره قاجار پرداخته شد. این نقشه توسط ذوالفقار مهندس یک ماه پس از ورود ناصرالدین‌شاه به مشهد در ۱۲۸۴ق ترسیم آن به پایان رسیده است. این نقشه قدیمی‌ترین سندی است که یک ایرانی به طراحی فنی حرم مطهر رضوی و عناصر شهری پیرامون آن اقدام کرده است. یافته‌های پژوهش نشان داد که هدف نقشه‌بردار تولید یک نقشه راهنمای زیارت برای زائرانی

است که از شهرهای دیگر به شهر مشهد می‌آمدند. بنابراین می‌توان این نقشه را یکی از کهن‌ترین اسناد در حوزه گردشگری زیارت برشمرد. یافته‌های پژوهش مشخص کرد در نقشه فضاهای مرتبط با حرم مطهر رضوی، مرز محلات، بناهای خدمات شهری (تیمچه‌ها، کاروانسراها، مدارس، حمام‌ها، آب‌انبارها، قراولخانه‌ها و قبرستان) و معابر مهم شهری در آن ترسیم شده و برخی از اماکن به تفصیل به جهت آشنایی زائران معرفی شده‌اند. از دیگر یافته‌های پژوهش می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد که معرفی اماکن متبرکه، اداری و خدمت‌رسانی آستان قدس رضوی محور اصلی اطلاعاتی این نقشه بوده که در مرکز صفحه قرار گرفته است. سپس نقشه بردار تا فاصله‌ای که مورد نیاز زائران بوده، اقدام به طراحی معابر و بناهای خدمت‌رسان شهری نموده است. در نتیجه راه‌های تشریف، ورودی صحن‌ها، کفشداری‌ها و نحوه رفت و آمد در رواق‌ها و شبستان‌های سرپوشیده تا ضریح مطهر رضوی، به همراه ترسیم نظام و ساختار اداری حرم مطهر رضوی در بخش‌های مختلف خدمت‌رسانی، اداری، آموزشی، امنیتی، اقامتی و پذیرایی از زائران، مهم‌ترین برداشتی است که مخاطبان این اثر به دست می‌آورند. این موضوع در مقایسه با نقشه خانیکوف با محوریت معابر شهری، نقشه جولیس دالمج با محوریت معابر و عناصر شهری بدون توجه به ترسیم اماکن متبرکه و حرم مطهر رضوی و نقشه مک‌گرگور که با محوریت قراولخانه‌ها و بخش نظامی شهر در دوره قاجار ترسیم شده‌اند، متفاوت است. بنابراین، می‌توان آن را اولین نقشه گردشگری شهری ایران در امر زیارت دانست که برای شهر مشهد ترسیم شده است.

در این نقشه برای اولین بار پلان صحن‌ها و رواق‌های حرم مطهر رضوی به جای ذرع بر اساس شاخص متر به صورت فنی و مهندسی ترسیم شده است. مسیرهای تشریف از معابر اصلی و فرعی شهری، درب‌های ورودی صحن‌ها، کفش‌کن‌های ورودی رواق‌های سرپوشیده تا رسیدن به بخش زردرنگ که حرم مطهر را نشان می‌دهد، طوری طراحی شده‌اند که تا سال‌ها نمونه آن را در دیگر نقشه‌های راهنمای زائران حرم نمی‌توان مشاهده کرد. یافته‌های پژوهش نشان داد که در حرم مطهر رضوی عناصری همچون ضرابخانه، قنادی خانه، کارخانه خدام، طبیب‌خانه، زرگرخانه، شماعی‌خانه، کشیک‌خانه دربانان، مهمان‌خانه، آشپزخانه، انبار مبارکه، انبارهای مبارکه، خزانه‌های متعدد حضرتی، دارالشفاء قدیم، خزانه مبارکه و دیگر عناصر خدمت‌رسانی به زائران همچون آب‌انبار، مبال و حوض‌خانه که توسط آستان قدس رضوی اداره می‌شوند، در کدام نقاط حرم مطهر رضوی قرار داشته‌اند. وجود حیاط گنبد الله‌وردی خان، سقاخانه و حوض‌های پیرامون صحن جدید و عتیق نشان می‌دهد که این نقشه هم‌زمان است با قدیمی‌ترین تصاویری که از حرم مطهر رضوی باقی مانده است.

با بررسی نقشه ذوالفقار مهندس مشخص شد که ۲۶ تیمچه، کاروانسرا، خان و سرای در این منطقه شهر قرار دارد که بیشتر در اطراف پایین‌خیابان و راسته بازار بزرگ قرار گرفته‌اند. در این نقشه ۱۳ مدرسه نشان داده شد که به جز مدرسه عباسقلی خان، دیگر مدارس در اطراف اماکن متبرکه و راسته بالاخیابان ترسیم شده‌اند. در تاریخ نقشه دارالشفاء قدیمی تخریب و به مکان جدید در بالاخیابان منتقل شده بود. در توضیحات اماکن شهری مشخص شد که وقف برنامه‌های مراسم سیدالشهداء و امام رضا (ع) مهم‌ترین وقف‌نامه‌هایی است که در ساخت بناهای وقفی لحاظ شده است. نام برخی محلات همچون سراب و بالاخیابان در نقشه به علت عدم

ترسیم کل شهر نیامده است. همچنین، برخی محله‌های فرعی همچون چهارباغ نقش پرننگی در نظام شهری مشهد در تاریخ ترسیم نقشه داشته‌اند. از دیگر محلات فرعی به محله‌های قتلگاه، صدنفران و گود حسام‌الدین می‌توان اشاره کرد. معرفی برخی اماکن شهری باعث شده، اطلاعات مفیدی در باره آن زمان مشهد به دست آورده شود و رونق و خرابی آن را می‌توان تشخیص داد. در نقشه بعضی صنف‌های بازاریان مثل محل تفنگ‌سازها در خان زنبورکچی‌ها، سنگ‌تراشان در بازارچه سنگ‌تراش‌ها، زرگران در زرگرخانه، سی‌وسه حجره انگشترفروشان و فیروزه‌تراشان در تیمچه جنب صحن نو و راسته کلاه‌دوزان بین بست پایین‌خیابان و چارسوق کوچک صحن جدید را می‌توان تشخیص داد.

منابع

۱. آدمیت، فریدون. (۱۳۲۳). امیرکبیر و ایران (ورقی از تاریخ سیاسی ایران). تهران: شرکت سهامی چاپ.
۲. اعتمادالسلطنه، محمدحسن. (۱۳۶۲). مطلع الشمس. تهران: پیشگام.
۳. باستانی‌پاریزی، محمد ابراهیم. (۱۳۸۱). «ذوالفقار شعر حافظ در قلعه نادعلی». تاریخ دانشگاه تهران. (شماره ۱)، ۶۸-۱۳.
۴. تهرانی، فرهاد؛ سلطانی، سینا. (۱۳۹۲). «نقشه سیستان و ذوالفقار کرمانی». اثر. (شماره ۶۱)، ۵-۱۸.
۵. جناب‌زاده، رؤیا. (۱۳۸۵). «از نقشه‌های کاداستر تا نقشه‌های دیجیتال». مطالعات کتابداری و سازماندهی اطلاعات. (شماره ۶۸)، ۴۰-۲۹.
۶. دامن‌پاک جامی، مرتضی؛ همکاران. (۱۳۹۷). اطلس نقشه‌های منتخب دوره قاجار. تهران: وزارت امور خارجه.
۷. طالبیان، محمد؛ آذری خاکستر، غلامرضا. (۱۳۹۳). «بست حرم مطهر». دائرةالمعارف آستان قدس رضوی. ج ۱. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
۸. فراستی، رضا. (۱۳۸۱). «نقشه رشت در سال ۱۲۸۷ قمری». اثر. (شماره ۳۴)، ۳۵۱-۳۵۶.
۹. کرمانی، ذوالفقار. (بی‌تا). عرض و طول بلاد ایران. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۵۶-۱۱۰۵۶.
۱۰. کرمانی، ذوالفقار. (۱۳۷۴). جغرافیای نیمروز. مقدمه عزیزالله عطاردی. تهران: عطارد.
۱۱. کریمی، مصطفی. (۱۳۸۹). «عرض و طول بلاد ایران». پژوهشنامه فرهنگی هرمزگان. (شماره ۵)، ۱۵۵-۱۶۱.
۱۲. کلهر، فریده. (۱۴۰۰). «روزنامه سفر ذوالفقارخان کرمانی از تهران الی آذربایجان». گلستان هنر. (شماره ۳)، ۵۵-۶۷.
۱۳. لباف‌خانیکی، رجبعلی. (۱۳۹۹). «صحن انقلاب». دائرةالمعارف آستان قدس رضوی. ج ۲. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
۱۴. نعمتی، بهزاد. (۱۳۹۹). «صحن آزادی». دائرةالمعارف آستان قدس رضوی. ج ۲. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
۱۵. اسناد
۱۶. ساکما (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران)
۱۷. ۲۹۵/۸۰۷۸، ۲۹۵/۸۰۵۱
۱۸. ساکماق (سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی)
۱۹. ۱۵۳۹۹۰، ۱۴۲۵۱۴